

بررسی جایگاه تعلیم و تربیت به عنوان رویکردی از سبک زندگی امام جعفر صادق (ع)

گلاره امیری دانشجوی دکترا تاریخ اسلام دانشگاه علوم تحقیقات تهران

مدرس دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرمانشاه (گروه معارف اسلامی)

Email:glareh.amiri@yahoo.com

چکیده:

آموزه‌های الهی، گویای این است که یگانه رسالت انبیاء الهی و جانشینان آنها، هدایت مردم به سوی پروردگار است. امام صادق (ع) نیز همانند همه‌ی امامان معصوم شیعه، سیاست ناب الهی و دینی را در روزگار خود به یادگار نهاده‌اند؛ بخش مهمی از تلاش‌های فرهنگی روزگار امامت ۳۴ ساله‌ی ایشان، به منظور ارشاد، هدایت‌گری، تربیت و اصلاح امور اعتقادی بر اساس معارف ناب اهل بیت (ع) صورت گرفته است. امام صادق (ع) با توجه به شرایط ویژه دوران خود، سیاست عدم قیام مسلحانه علیه حاکمان جور و در مقابل، ایجاد نهضت بزرگ بیدارگری توده شیعه و آشنا کردن آنان با حقایق اسلامی را در پیش گرفت. ایشان برای اجرای این سیاست کلان از راهبردها و شیوه‌های خاصی بهره گرفت که می‌توان به نهضت بزرگ تولید علم، مبارزه با فرقه‌گرایی‌ها و ... اشاره کرد. آن حضرت با ایجاد بزرگترین دانشگاه اسلامی (دانشگاه جعفری) و سازماندهی فکری مکتب، تربیت شاگردان در رشته‌های خاص، برپایی مناظرات و معرفی خط مشی تشیع موجب انسجام میان مسلمانان گردید. در این مقاله تلاش بر آن است تا با استفاده از متون مقدس اسلامی، شواهد تاریخی و بکارگیری شیوه‌های پژوهش تاریخی، به بررسی جایگاه تعلیم و تربیت به عنوان رویکردی از سبک زندگی امام جعفر صادق (ع) پرداخته شود.

واژگان کلیدی: امام جعفر صادق (ع)، تعلیم و تربیت، دانشگاه جعفری، نهضت تولید علم

هر یک از پیشوایان بزرگ دینی در عصر خود، عهده‌دار ارشاد و رهبری جامعه‌ی اسلامی، پاسدار و نگهبان آئین اسلام بودند، بی‌شک خط‌مشی و شکل مبارزه‌ای که انتخاب می‌کردند، بر اساس اوضاع و شرایط اجتماع، ارزیابی قدرت‌ها و جبهه‌گیری مخالفان اسلام بود. بهمین جهت نحوه‌ی برنامه‌ها و عکس‌العمل امامان، در برابر حوادث عصر خود، همیشه یکسان نبود، بلکه گاهی به‌صورت مبارزه و قیام و گاهی به‌صورت تقیه جلوه‌گر می‌شد. (پیشوایی، ۱۳۵۳: ۶۰۶) بطور حتم امام جعفر صادق (ع) در طلیعه‌ی حرکت و نهضت علمی اسلام، در اوایل قرن دوم هجری، همزمان با انتقال خلافت، از سلسه‌ی بنی‌امیه به آل عباس، یکی از چهره‌های درخشان و مورد توجه و محل رجوع علمای اسلام به‌خصوص طبقه‌ی محدثین، فقها، اهل کلام و مفسران قرآن به‌شمار می‌رفته است. روش پیشوای ششم نیز در نشر علوم مختلف، ترویج حدیث، تربیت شاگردان و ایجاد نهضت علمی پیداست. (ابن ابی‌الحدید، بی‌تا: ۱/۱۸؛ خضری، بی‌تا: ۲۶۳)

کاوش و بررسی ابعاد وجودی و علمی آن امام همام، بسیاری از حقایق پنهان، در کیفیت رشد، گسترش و شکل‌گیری فرهنگ و علوم اسلامی راه روشن می‌نماید. کما این‌که شیوه‌ی آن امام جلیل‌العلوی، در قلمرو سیاست، تعلیم و تربیت و پرورش شاگردان عالم و متعهد، در روزگار خود می‌تواند برای همه‌ی علما و متفکران اعصار بعد درسی آموزنده باشد. (واعظ‌زاده خراسانی، ۱۳۷۰: ۵)

در این مقاله تلاش بر آن است تا با استفاده از متون مقدس اسلامی، تحلیل نظریات مورخان و با استفاده از شیوه پژوهش‌های تاریخی به بررسی جایگاه تعلیم و تربیت به‌عنوان رویکردی از سبک زندگی امام جعفر صادق (ع) پرداخته شود. به این منظور ابتدا اشاره‌ای به جایگاه علمی امام صادق (ع) و نهضت تولید علم داریم و سپس گذری بر مناظرات کلامی، تنوع علوم و شاگردان امام صادق (ع) خواهیم داشت.

جایگاه علمی امام صادق (ع) و نهضت تولید علم:

فروپاشی و اضمحلال حکومت امویان و شکل‌گیری دولت عباسیان، فرصتی کافی برای اشاعه و نشر علوم، احکام شرع و تعالیم نبوی برای امام صادق (ع) فراهم نمود. امام (ع) در طول دوران زندگانی خود، با پنج تن از خلفای اموی و دو تن از خلفای بنی‌عباس معاصر بود (مسعودی، ۱۳۷۴: ۳/۲۹۷) و همین اوضاع و شرایط حاکم سبب شهرت و آوازه‌ی ایشان در آن دوران گردید، به‌گونه‌ای که از ویژگی‌های مکتب روبه‌گسترش ایشان، که دارای چهار هزار شاگرد بود و همگی از علما و دانشمندان بودند،

می‌توان به آزادی بیان، نقض و ابرام در سایر حوزه‌های دینی و علوم طبیعی اشاره نمود. در همان زمان که اندیشه‌ی یونان بر اتکا به علوم نظری و مسلمات و روش استدلال تأکید داشت، امام صادق(ع) کاوش‌های خود را در قالب روش تجربی انجام می‌داد و قرآن را، که بر حجیت محسوسات متجلی در واقعیت موجود تأکید دارد و ما را به رد مسلمات و امور شایع تشویق می‌نماید، تنها اتکای خود در این باره قرار داد. به همین دلیل است که دانشگاه امام صادق(ع) در مدینه‌ی منوره مملو از دانشمندان و اهل تخصص در تمامی زمینه‌های پیشرفته‌ی علمی آن روز بوده که شیمی، طب، جغرافیا و فلسفه و نیز علوم دینی همچون علم الحدیث و فقه، نمونه‌هایی از آن می‌باشند. از این رو امام همواره می‌فرمود: «علم و دانش (آموخته‌های خود) را به رشته‌ی تحریر درآورید که تنها در این صورت قادر به حفظ آن خواهید بود». (کتانی، ۱۹۹۱: ۲۵)

این‌گونه تأکید امام(ع) بر بُعد تجربی و کاوش علمی مداوم و مستمر، شاگردان ایشان را به فراگیری اندیشه‌ی مکتب یونان آن هم بدون خلل وارد شدن به محورهای فکر و اندیشه‌ی اسلامی قادر ساخت. از این رو، امام صادق(ع) موضوعاتی همچون جبر، اختیار، قضا و قدر را بدون هیچ‌گونه جمود و تجری مورد بحث و گفتگو قرار می‌داد. (الجمری، جلالی، ۱۳۸۴: ۱۸۴)

ایشان به شاگردان خود شیوه‌ی عمل به دلیل استقرائی برای تحصیل معرفت در هر دو بُعد انسانیت و نظام هستی را آموزش می‌داد و قرآن را به‌عنوان منبع الهی معرفت دینی معرفی می‌نمود، که این امر منجر به جهت‌دهی معرفت بشری می‌شد. (همان: ۱۸۶)

حضرت با تأسیس دانشگاه چهار هزار نفری در رشته‌های مختلف، متخصصین بسیاری در رشته‌های کلام، فقه، حدیث، طب، شیمی و ... تربیت کرد. (نساجی‌زواره، ۱۳۸۶: ۳۸؛ خطیبی، ۱۳۸۶: ۱۴۰) برای درک عظمت گوشه‌ای از دانشگاه بی‌همتای اسلامی، کافی است گفته شود که اصول چهارصدگانه حدیث و معارف اسلامی که تنها منبع اصلی و اصیل کتاب‌های معتبر چهارگانه «کافی شیخ کلینی، من لایحضره الفقیه صدوق و تهذیب و استبصار شیخ طوسی» محصول مستقیم شاگردان با کفایت امام صادق(ع) بوده است. (عقیقی‌بخشایشی، ۱۳۶۱: ۱۹)

امام صادق(ع) نهضت علمی و مذهبی خود را گسترش داده و عملاً مدینه را حوزه درسی قرار دادند که در آن هزاران پژوهنده مشتاق، در رشته‌های گوناگون از محضر آن امام همام بهره می‌گرفتند. شهرت علمی امام، در بلاد اسلامی آن چنان چشمگیر و زبانزد خاص و عام بود که از نقاط بسیار دور سرزمین‌های اسلامی برای کسب فیض به مدینه و حوزه درس ایشان می‌آمدند و از دریای بی‌کران علوم الهی بهره می‌بردند. حتی بسیاری از متفکران غیر مسلمان نیز برای مذاکره علمی با امام به خدمتش می‌رسیدند و حضرت به میزان سطح درک و علمشان پاسخ می‌گفتند؛ گاهی سطح علمی سوال کننده ایجاب می‌کرد که حضرت پاسخ علمی و فلسفی بدهد و گاهی پاسخ در حد ابطال دلیل خصم بودن و گاهی ساده‌تر از آن. (اکبری، ۱۳۷۸: ۲۱)

با توجه به مسائل بیان شده، امام صادق(ع) نهضت بزرگ تولید علم را برای تعمیق بیداری اسلامی و معرفی تعالی ناب محمدی(ص) در زمینه‌های زیر ایجاد کرد:

۱: انتشار آموزه‌های عقیدتی، اخلاقی و عملی شریعت ناب اسلام: به این منظور بزرگترین دانشگاه اسلامی (دانشگاه جعفری) را در مدینه بنا نهاد که مرکز بزرگ تولید علوم اسلامی شد. ۲: پرورش نخبگان علمی و فرهنگی ۳: تعلیم شاخه‌های مختلف علوم (حیدر، ۱۹۶۹: ۳/۲۸)

مناظرات کلامی امام صادق (ع) :

یکی از ابزارهای کارآمد مسلمانان و بویژه شیعیان در دفاع از مبانی و اصول آیین اسلام، در طول تاریخ این دین، بحث و مناظره با مخالفان، پیرامون مباحث اعتقادی و باورهای کلامی این دین بوده است. در زمان امامت امام باقر(ع) و امام صادق(ع) با توجه به فضای فکری به وجود آمده، جامعه اسلامی پذیرای افکار و اندیشه‌های وارداتی از سرزمین‌های مفتوحه شد و زمینه و شرایط لازم برای طرح اندیشه‌های گوناگون فراهم آمد و خیلی زود این شرایط، پیامدها و آثار خود را نمایان ساخت. (مظفر، ۱۳۶۸: ۲۸۱؛ مطهری، ۱۳۸۷: ۱۵۷) از این زمان به بعد رویکرد تکیه بر نص، سماع و نقل حدیث، تا حدودی به سوی تحلیل عقلی حدیث و اجتهاد در آن متمایل شد. یکی از علل این تغییرات، بروز مکاتب جدید فکری و گشایش باب مناظرات میان برخی از اصحاب امام صادق(ع) با مخالفان بود. طبیعی است که بهره‌گیری از فن مناظره برای غلبه بر خصم، مستلزم قدرت تحلیل عقلانی و اجتهادی آموزه‌های حدیثی بود. (رنجبر، ۱۳۸۵: ۱۸۵) امام صادق(ع) به گروهی از یاران خود چنین فرمود: «با مخالفان خود احتجاج کنید و راه هدایتی را که شما بر آن هستید (راه گمراهی را که آنان بر آن هستند) برایشان تبیین کنید و با آنان درباره ولایت و وصایت علی(ع) مباحثه کنید. (مفید، ۱۴۱۳: ۷۱؛ مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۰/۴۵۲)

امام(ع) در تربیت نیروهای متخصص، هدایت و سازماندهی مناظرات و احتجاجات کلامی، نقش خود را به خوبی ایفا کردند که مهمترین کوشش‌های ایشان را می‌توان در موارد ذیل خلاصه کرد:

۱: آموزش و توجه دادن به بهره‌گیری از قرآن، سنت و عقل در مناظرات و تربیت شاگردان متخصص در این زمینه. (طبرسی، ۱۳۸۶: ۲/۲۴۵)

۲: تشویق و احترام به متکلمان (مفید، ۱۴۱۴: ۷۱)

۳: دفاع از برخی از شاگردان و دلداری آنان در برابر برخی از اتهامات و رهنمود دادن به آنان مبنی بر اینکه از طرح و بحث مطالبی که مردم به آن شناخت ندارند، پرهیز کنند، تا مبدا مورد اتهام قرار گیرند. (طوسی، ۱۳۴۸: ۲/۴۸۹)

۴: هدایت مناظرات و تبیین و تحلیل شیوه‌های مناظره شاگردان و بیان نقاط ضعف و قوت مناظرات برخی از آنان و نهی مناظراتی که سخن ائمه (ع) در آن لحاظ نشود. (همان: ۲/۶۳۸؛ عابدی، ۱۳۸۲: ۲۹)

تنوع علوم و شاگردان:

از ویژگی‌های امام صادق (ع) جامعیت در علوم مختلف بود؛ عظمت علمی ایشان در فقه، تفسیر، کلام، فلسفه، جبر و شیمی و ... به صورت بارزی نمود یافته است. (حسینی، ۱۳۸۵: ۷۷) برخی از کتاب‌های منسوب به آن حضرت عبارتند از: کتاب التوحید که آن حضرت املا کرد و مفضل بن عمر آن را تحریر نمود (مجلسی، ۱۴۰۳: ۳/۱۵۲)، رساله اهوازیه (پاسخ به والی اهواز) (آقا بزرگ تهرانی، ۱۳۶۴: ۲/۴۸۵)، رساله فی غنایم (پاسخ‌های حضرت در مورد خمس و غنایم) (ابن شعبه، ۱۳۸۲: ۳۳۱)، نثر الدرر (کلمات قصار حضرت در آن گردآوری شده) (آقا بزرگ تهرانی، ۱۳۶۴: ۲/۱۰۹)، کتاب الحج که ابان بن عبدالملک آن را نقل کرده است. (رجال النجاشی، ۱۳۷۴: ۱۴) به جز موارد بیان شده نوشته‌های دیگری نیز به آن حضرت منسوب است. (حسینی جلالی، بی تا: ۱۷۲)

عده‌ای از بزرگان شیعه چون هشام بن حکم، محمد بن مسلم، ابان بن تغلب، هشام بن سالم، مؤمن الطاق، مفضل بن عمر، جابر بن حیان و ... از شاگردان و تربیت‌شدگان محضر آن حضرت بودند که تعداد شاگردان ایشان را عده‌ای از محققان و دانشمندان شیعه چهار هزارتن دانسته‌اند و تنها از جواب سوال‌هایی که از آن حضرت می‌شد، چهار صد رساله نگارش یافته است. (محقق حلی، بی تا: ۱/۲۶) بعضی از شاگردان امام صادق (ع) دارای آثار علمی و شاگردان متعددی بودند، به‌عنوان نمونه هشام بن حکم سی و یک جلد کتاب نوشته (فتال نیشابوری، ۱۳۶۶: ۲۲۹؛ طبرسی، ۱۳۷۶: ۲۸۴) و جابر بن حیان نیز بیش از دویست جلد کتاب در زمینه‌های گوناگون به خصوص رشته‌های علوم عقلی، طبیعی، فیزیک و شیمی تصنیف کرده بود. (ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۵۱۲، ۵۱۷) ابان بن تغلب در مسجدالنبی جلسه درس داشت و آنگاه که وارد مسجد می‌شد ستونی را که پیامبر (ص) تکیه می‌داد، برای او خالی می‌کردند. (حیدر، ۱۹۶۹: ۱/۵۵)

شاگردان امام از نقاط مختلف همچون: کوفه، بصره، واسط، حجاز و سایر مناطق و نیز از قبایل گوناگون مانند: بنی‌اسد، مخارق، طی، سلیم، غطفان، ازد، خزاعه، خثعم، مخزوم، بنی‌ضبه، قریش به ویژه بنی‌حارث بن عبدالمطلب و بنی‌الحسن بودند که به مکتب آن حضرت پیوستند. (همان: ۱/۳۷) به گفته ابن حجر عسقلانی، فقها و محدثانی همچون: شعبه، سفیان ثوری، سفیان بن

عینی، مالک، ابن جریح، ابوحنیفه، وهیب بن خالد، قطان، ابوعاصم و گروه انبوه دیگری از آن حضرت حدیث نقل کرده‌اند. (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۰۴: ۱/۸۸)

نتیجه گیری:

در تربیت اسلامی پس از قرآن، سنت و سیره، اصلی‌ترین منبع محسوب می‌شود چرا که در قرآن بیان شده، پیامبر اسلام اسوه‌ی نیکو برای شماست. پس از پیامبر(ص)، منبع بزرگ تعلیم و تربیت اسلامی، به‌خصوص برای تشیع، سنت و سیره‌ی معصومین(ع) است که هادیان طریق و ناجیان غریقند. در میان ائمه‌ی معصومین(ع)، امام جعفر صادق(ع) جایگاه ویژه‌ای دارند؛ بر این اساس بررسی سیره و سخنان آن امام همام و استنباط و استخراج اهداف و روش‌های تربیتی از آنها دارای اهمیت ویژه‌ای است. امام صادق(ع) با تدوین فقه و حدیث و نشر معارف اهل بیت، تشیع را آسیب‌ناپذیر ساخت و سهم ایشان چنان بزرگ است که مذهب شیعه را «مذهب جعفری» نامیدند. امام صادق(ع) با توجه به شرایط ویژه دوران خود، با ایجاد بزرگترین دانشگاه اسلامی(دانشگاه جعفری) و سازماندهی فکری مکتب، تربیت شاگردان در رشته‌های خاص و معرفی خط مشی تشیع موجب انسجام میان مسلمانان گردید. حضرت با تأسیس دانشگاه چهار هزار نفری در رشته‌های مختلف، متخصصین بسیاری در رشته‌های کلام، فقه، حدیث، طب، شیمی و ... تربیت کرد، علاوه بر آن با برگزاری جلسات مناظره و احتجاجات کلامی، نقش خود را به خوبی ایفا کردند.

منابع:

ابن ابی‌الحدید، عبدالحمید، (بی‌تا)، شرح نهج‌البلاغه، قم، انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی

ابن ندیم، محمد بن اسحاق، (۱۳۸۱)، الفهرست، ترجمه رضا تجدد، تهران، انتشارات اساطیر

ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی، (۱۴۰۴)، تهذیب التهذیب، بیروت، دار احیاء التراث العربی، موسسه التاریخ العربی

- ابن شعبه، حسن بن علی، (۱۳۸۲)، تحفه العقول، ترجمه صادق حسن زاده، قم، انتشارات آل علی
- اکبری، محمود، (۱۳۷۸)، «نگاهی به شیوه‌های تبلیغی امام صادق (ع)»، نشریه پاسدار اسلام، شماره ۲۱۸
- آقا بزرگ تهرانی، محمد محسن، (۱۳۶۴)، الذریعه الی تصانیف الشیعه، بیروت، دارالاضواء
- پیشوایی، مهدی، (۱۳۵۳)، «پاسدار دانشگاه جعفری»، مجله درس‌هایی از مکتب اسلام، سال ۱۵، شماره ۸
- الجمیری، منصور جلالی، حسن، (۱۳۸۴)، «مکتب امام صادق و نوع نگرش فکری آن»، شیعه‌شناسی، شماره ۱۱
- حسینی جلالی، محمد رضا، (بی‌تا)، تدوین السنه الشریفه، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی
- حیدر، اسد، (۱۹۶۹)، الامام الصادق و المذاهب الاسلامیه، بیروت، دارالتعارف
- حسینی، محمد حسین، (۱۳۸۵)، «جایگاه علمی امام صادق (ع)»، مبلغان، شماره ۷۷
- خضری، محمد، (بی‌تا)، تاریخ التشریح الاسلامی، قم، دارالارقم بن ابی الارقم
- خطیبی، محمد، (۱۳۸۶)، «حیات سیاسی امام صادق (ع)»، فصلنامه پیام، شماره ۸۵
- رجال النجاشی، ابوالعباس، (۱۳۷۴)، فهرست اسماء مصنفی الشیعه المشتهر، قم، مکتبه الداوری
- رنجبر، محسن، (۱۳۸۵)، «مناظرات کلامی شیعه و نقش فرهنگ ساز ائمه»، شیعه‌شناسی، سال ۴، شماره ۱۶
- طبرسی، ابومنصور احمد بن علی، (۱۳۸۶ق)، الاحتجاج، نجف، دارالنعمان
- طبرسی، فضل بن حسن، (۱۳۷۶)، اعلام الوری باعلام الهدی، قم، موسسه آل البيت (ع)
- طوسی، محمد بن حسن، (۱۳۴۸)، رجال کشی، تصحیح میرداماد استرآبادی، قم، موسسه آل البيت
- عقیقی بخشایشی، عبدالرحیم، (۱۳۶۱)، زندگانی امام جعفر صادق، قم، انتشارات نسل
- عابدی، محمد، (۱۳۸۲)، «هدایت و تبلیغ در گفتار و رفتار امام صادق (ع)»، مبلغان، شماره ۴۸
- فتال نیشابوری، محمد بن احمد، (۱۳۶۶)، روضه الواعظین، ترجمه محمود دامغانی، تهران، نشر نی

کتانی، سلیمان، (۱۹۹۱)، «الجانب الاجتماعي و السياسي في شخصيه الامام الصادق»، دمشق، همایش بین المللی امام صادق(ع)

محقق حلی، جعفر بن حسن، (بی تا)، المعتبر فی شرح المختصر، قم، موسسه سید الشهدا

مسعودی، علی بن حسین، (۱۳۷۴)، مروج الذهب، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، شرکت انتشارات علمی فرهنگی

مظفر، محمد حسین، (۱۳۶۸)، صفحاتی از زندگانی امام جعفر صادق، ترجمه ابراهیم سید علوی، تهران، نشر قلم

مطهری، مرتضی، (۱۳۸۷)، بیست گفتار، تهران، انتشارات صدرا

مفید، محمد بن محمد، (۱۴۱۳)، الارشاد، قم، انتشارات موسسه آل بیت

---، (۱۴۱۴)، اعتقادات الامامیه، بی جا، انتشارات دارالمفید

مجلسی، محمد باقر، (۱۴۰۳)، بحار الانوار، بیروت، انتشارات موسسه الوفاء

نساجی زواره، اسماعیل، (۱۳۸۶)، «آموزه‌های تربیتی از منظر امام صادق(ع)»، نشریه پاسدار اسلام، شماره ۲۸

واعظزاده خراسانی، محمد، (۱۳۷۰)، «نقش امام صادق در نهضت علمی صدر اسلام»، مجله مشکوه، شماره ۳۲